

A házhoz kapcsolódó szokások, hiedelmek Szabolcs-Szatmárban

BODNÁR ZSUZSANNA

A házépitéshez és a lakóház életéhez számos szokás és hiedelem kapcsolódik, hiszen a parasztság életével legszorosabb kapcsolatban a ház áll. Az védi meg az időjárás viszontagságai ellen, teret ad az élet különböző mozzanatainak, a munkának, szórakozásnak, mindezek mellett tároló helyiség is.¹ Magától értetődő tehát, hogy a gazdasági élet mellett a szellemi szféra tevékenységeinek többsége is itt játszódott le.

Mindezek ellenére a házzal kapcsolatos hagyományok nem alkotnak egy egységes rendszert, az egyetlen közös vonás bennük az, hogy az építménnyel valamilyen összefüggésbe kerültek.² A ház lehet a rítusok helye, eszköze, tárgya, lehet a benne lakók szerencsésjének vagy szerencsétlenségének hordozója, de lehet maga az elérni kívánt cél is, amelynek létrejöttét rituális eljárásokkal próbálják elősegíteni.

A házépités szokásai

A házépités mindig fontos esemény volt a parasztcsalád életében, s ezért előkészítése, megszervezése nagy gonddal és körültekintéssel történt. Az építőanyagok fuvarozása és az építkezés egész menete kalákában történt. A munkában résztvevők száma az építkezés folyamán változott, de a legmunkaigényesebb időszakokban (pl. falverés) 15—20 ember is dolgozott. Kalákában főleg rokonok, szomszédok dolgoztak, csak köszönetért. Természetes, hogy a háziak a segítők ellátásáról gondoskodtak.

Az építkezéshez még a két világháború között is csak ritkán fogadtak szakképzett mestereket.³ Minden munkafázisnak megvoltak a specialistái, ezek is csak némi terményt és ajándékot fogadtak el.

A házépités nemcsak munkaalkalom volt, hanem a társasélet alkalma is. Főleg a fiatalok szívesen mentek, hiszen kiváló alkalom volt a két nem ismerkedéséhez, munkaképességének megismeréséhez.

A házhely kiválasztása is nagy körültekintést igényelt. Egy telken belül is különbséget tettek felszíni formák, a kerítés által meghatározott fekvés miatt; a ház helyét a legkedvezőbb („legelőkelőbb”) helyen igye-

1 Vajkai Aurél: A magyar népi építkezés és lakás kutatása. Klny. A magyar népkutatás kézikönyvéből. Budapest, 1948. 3.

2 Bartha Elek: Házkultusz. Debrecen, 1984. 7.

3 Dám László: Lakóházak a Nyírségben. Debrecen, 1982. 61.

keztek kijelölni. Ez arra enged következtetni, hogy korábban a ház helyének kijelölésében a mágikus szempontok fontos szerepet játszottak.

Vidékünkön általánosan ismert az a szokás, hogy az építkezést nem kezdték pénteki napon, mert az szerencsétlen. De ezen kívül is sok tiltott napot tartottak számon.⁴

Építőáldozat

Az építkezéshez kapcsolódó hiedelmek jórésze az építőáldozatok körébe tartozik. Ezeknek a cselekedeteknek a célja, hogy a ház lakóit megóvják az ártó hatalmaktól, vagy hogy szerencsét, egészséget, gazdagságot biztosítsanak.

Az egész megyében ismert az a szokás, hogy a ház alapjába, vagy a küszöb alá pénzt tettek. Azt tartották, hogy ezzel a lakók gazdagságát biztosítják (a pénz sose fogyjon ki a házból), vagy azt, hogy a ház fala jobban álljon.

Az építési emberáldozatot helyettesítő áldozat legelterjedtebb formája az állatáldozat volt. Ezt bizonyítják, hogy Pócsperiben, Mária-pócon, Kislétán, Piricsén, Nyíradonyban, a ház alapjának sarkába vagy a küszöb alá kakast ástak, hogy az építkezést szerencsésen befejezzék és a ház lakóit megóvják az ártó hatalmaktól.⁵

Tunyogon és Szatmárcsekén az új ház építésének kezdetén az első ásonyom helyére a fundamentumba befalaztak egy leölt tyúkot vagy macskát. Azt mondták, hogy ezzel „vámot” adtak. Ömbölyön és Penészleken, aki házat épített, sőt ásott el üvegben vagy pohárban a küszöb alá. Ha a tehén tejét valaki elvitte, akkor ebből a sóból tett egy kicsit a jószág takarmányába, s attól visszajött a tej.⁶

Túrístvándiban új ház építésekor egy üvegbe beletették a ház építésének idejét, a család nevét, és az építőmester nevét. Ezt az üveget a küszöb alá tették. Ennek alkalmából egy kis ünnepséget tartottak, ekkor került sor az első áldomásra.

Nyírbélteken az épülő ház falába egy liter pálinkát tettek.

Midőn a ház falára felrakták a kötőgerendákat és a szarufákat, *bokrétafát* állítottak. Ez az építési szokás az egész megyében ismert. A zöld ágat az építetű hozta. A bokrétafát a gazda felesége, vagy a kőművesek díszítették fel színes szalagokkal, zsebkendővel, törölközővel, de volt, ahol egy üveg bor is került rá. A bokrétafára emelt ajándék az az építőké lett, melyeket feleségüknek vittek haza.

4 Nyíregyházán a következő napokat tartották szerencsétleneknek (Ethnológiai Adattár, 1406): Január: 1., 2., 3., 4., 11., 17., 18.; Február: 8., 16., 17.; Március: 1., 12., 13., 15.; Április 1., 3., 15., 17., 18.; Május: 8., 10., 17., 30.; Június: 1., 7.; Július: 1., 5., 6.; Augusztus: 13., 18., 30.; Szeptember: 15., 18., 30.; Október: 15., 17.; November: 1., 7., 11.; December 1., 7., 11. „Az ember ezeken a napokon semmiféle épületet ne kezdjen.” Ujváry Zoltán: Balszerencsés napok jegyzéke egy kéziratos könyvben. Ethn., 1960. 107—109.

5 Dám László: i. m. 64.

6 Dám László: i. m. 64.

A beköltözés szokásai

Az új ház építése halált hoz magával — ezt vallották Túrístvándiban, Kállósemjénben, Timáron és szinte az egész megyében. De ha ilyesmi véletlenül bekövetkezett, méginkább hittek e hiedelemnek. „Aki építkezik abba a házba vagy hoznak vagy visznek”.

A halál elhárítása céljából a beköltözés előtt Ópályiban az új ház tövébe kakast vagy kutyát ástak. Nyíregyházán a ház elkészülte után az

első éjszakára egy tarka macskát zártak be a házba.⁷ Ezzel biztosították az új lakók szerencsését. Máshol viszont az a hiedelem élt, hogy aki az új házban először alszik, az fog leghamarabb meghalni. Tunyogon ezért az első éjszakára kutyát zártak be.⁸

Nagygyécen „ha új, eddig nem lakott házba akarnak költözni, mielőtt bemennének, bedobnak egy macskát vagy csirkét. Ez azért van, mert az új házban valakinek hamarosan meg kell halnia, tehát nehogy ember legyen az, állattal helyettesítik.”⁹

Ernyey J. Porcsalmáról írja: „A zsidó pénzt fizet azért, hogy az új házban töltsön valaki egy éjjelt, mielőtt ő beköltözne. Kérdeztem tőle: muszaj-e ennek kereszténynek lenni? Azt felelte, hogy nem muszaj, de rendszeren keresztény hál benne elsőnek. Mert tetszik tudni az olyan pénzéhes.”¹⁰

Kállósemjénben macskát dobtak be az ajtón és hagyták kiugorni, — hogy vigye magával a halált.

A dél-nyírségi falvakban ismert az a szokás, hogy „amikor a ház elkészült, de még nem költöztek bele, sőt a ház földjének elkészítése, falainak kimeszelése is hátra van, valamilyen állatot, — disznót, borjút, baromfit — vágnak és annak vérével meghintik a ház földjét. Az állatot bent a házban vágták le, az ott döglött meg a ház földjére téve és úgy vitték ki onnan. A házban megölt állat valamilyen részét a ház földjébe elásták. Ezt annak reményében tették, hogy a ház hosszú ideig álljon, a benne lakók egészségben, békességben lakhassák.”¹¹

Mind az építkezés előtti és közbeni, mind pedig a ház felépülte utáni áldozat alap gondolata közös.¹² Amíg azonban az építkezés előtt és közben az áldozati állatot megölik, az új ház az esetek többségében maga szerzi meg áldozatát. Az alapfeltevés mindkét szokásformánál egyezik: az új ház áldozatot követel!

A nyírségi görög és római katolikusok, mielőtt beköltöztek volna az új házba, azt pappal *megszenteltették*. A pap szentelt vízzel meghintette a ház négy sarkát, az egyes helyiségeket, gazdasági épületeket. Amikor házszentelő után először ment be a gazda, keresztet vetett magára és a házra. Túristvándiban a reformátusoknál a beköltözés után a református lelkész imádságot mondott: „csapás ne érje a házat, boldogság, béke uralkodjék benne”. Utána megvendégelték a papot és az építkezésen résztvevőket.

7 Saját gyűjtés

8 Ernyey József: Építőáldozat emléke. Ethn., XXXVIII. 1927. 261.

9 Ernyey József: i. m. 261.

10 Ernyey József: i. m. 261 — valójában itt arról van szó, hogy helyi néphit szerint zsidó házban keresztény ember elsőként nyugodtan aludhat, mivel reá a zsidók mágikus szokásai nem vonatkoznak.

11 Dankó Imre: Két homoki hajdúváros népi építkezése. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1966. Debrecen, 276.

12 Bartha Elek: i. m. 25.

A lakóház és a család kultikus kapcsolata

A családi élet nagy eseményei — születés, házasság, halál — szokásköréből is találunk a lakóházhoz fűződő, a házra irányuló eljárásokat. Ezek célja: erőt, egészséget biztosítani az újszülöttnak; szerencsét, gazdagságot, gyermeket az ifjú párnak; a háziakat pedig megóvni a halott visszatérésétől.

Az új asszony fogadásának a megyében elterjedt módja az, hogy apósa-anyósa a ház küszöbén fogadja az esküvőről hazatérő párt.

Általános szokás, hogy az új párnak az esküvőről hazamenet, a bejárat ajtó előtt kenyér alatt kell átbújnia.¹³ Az új asszonyt a tűzhelyhez vezették és fakanalat adtak a kezébe. Az új asszony megkavarta a tűz helyen rotyogó ételt. A násznép köréből elismerő megjegyzéseket tettek: „Jól áll a kezében a fakanal”. „Jó háziasszony lesz belőle.” Ezután az új asszonyt bevezették a szobába. Az asztalon volt egy szegetlen kenyér, vágnia kellett, de kínálgatta is a vendégeket. Ezt a műveletet is nagy figyelemmel kísérték. „Nagyon ügyes.” „Nagyon kedves.” Majd leült a fiatalasszony. Ekkor valamelyik szomszédból áthoztak egy csecsemőt és az ölébe tették. Jól megnézték, hogyan tartja a gyermeket. „Látszik, hogy jó anya lesz belőle!” „Adj a Isten, hogy egy év múlva itt is keresztelő legyen.”

A tírjákoknál, amikor az újszülöttet az apja először kezébe vette, a padlásgerendához érintette, azzal a céllal, hogy akkorára nőjön az újszülött.¹⁴

Az új családtag tűzhelyhez vezetésének, érintésének analógiáit, az új háziállat házhoz kötését biztosító szokások között találjuk meg. Szamoszegi adatok szerint az első tojást tojó tyúk farkát a kemencéhez dörzsölték, hogy ne a szomszédba járjon tojni.

A tűzhely kultikus szerepére utal a háztűznéző kifejezés is. Figyelemre méltó mindaz, amit Márkus Mihály a tírják háztűznézőről leírt.¹⁵

Halál és a ház kapcsolata

A halál beálltakor első teendő az ablakok bezárása, elfüggönyözése, a tükör letakarása. Megállítják az órát, kioltják a tüzet, kizavarják a macskát. Az ajtót zárva tartják, — csak akkor nyitják ki, ha a ravatal elkészült.

A tírjákoknál, amikor eljön a végső óra, kinyitják a ház minden ajtaját vagy ablakát. Az ablaknyitás szokását Róhein G. általános szláv szokásnak minősíti.¹⁶

A koporsó elhelyezése mindig úgy történik, hogy a halott lába közelebb essék az ajtóhoz, mint a feje.

13 Saját gyűjtés

14 Márkus Mihály: A bokortanyák népe. Budapest, 1943. 165.

15 Márkus Mihály: i. m. 185.

16 Róhein Géza: Magyar néphit és népszokások. Budapest, 1925. 158.

Ezen a módon a halott sokkal könnyebben ki tud találni. Amikor kifelé viszik a koporsót, régi szokás szerint elől a földhöz érintik. Erre azért van szükség, hogy a halott vagyona ne menjen utána.¹⁷ A cselekmény arra mutat, hogy a halott porhüvelyét ezen a módon akarják szétválasztani a ház porától, a ház tűzhelyétől, hogy véglegesen elejét vegyék a halott hazajárásának.

A halottas ház ablakát azért függönyözik el, mert az ablakon nem szabad benézni. Aki benéz, az sárgaságot kap, — de nem szabad kinézni sem, mert akkor betegség üt ki.¹⁸

Kinézni sem szabad az ablakon, amikor viszik a halottat, mert aki kinéz, tyúksötét lesz a szemén.¹⁹

A lakóház védelmét szolgáló mágikus szokások

A házat védő szokások, hiedelmek elsősorban két fő fenyegetést próbáltak elhárítani: az egyik a túlvilági, természetfeletti erők rontó szándéka, a másik veszélyt a házat veszélyeztető időjárás, természeti jelenségek jelentették.²⁰

Házat védő rítus a körüljárás. Luby M. írja, hogy a szatmárcsekei hiedelem szerint „Szt. György-nap éjjelén boszorkányok ellen az a védekező eljárás, hogy körüljárta a házat úgy, hogy markából kölest hint maga után. Akkor a boszorkány nem mehet be a házba. De a ház körüljárását úgy kell érteni, hogy ha kerítés van közbe, azt is át kell mászni. Mert a körnek nem szabad megszakadni.”²¹

Csarodán „Szt. György-nap éjjelén ágyat vetettek az ajtóba és boronát támasztottak az istálló ajtajának fogaival kifelé. Éjjélkor a boszorkány macska képében bement az istállóba, felkapaszkodott a tehén tőgyére és úgy szívta a tejét”.²² Szintén Szt. György nap éjjelén az istálló küszöbére fejszét raktak a rontás elkerülésére.

Szatmár megyében a ház padlására helyezett kiszáritott lófej ill. lókoponya védte a benne lakókat és állataikat a betegségtől.²³ Vidékünkön általános szokás, hogy patkót tettek a bejárati ajtóra, vagy a küszöb alá, hogy biztosítsák az állatok és a ház szerencsését. (1. kép)

Védelmi, bajelhárító funkcióval rendelkeztek katolikus területeken az egyházi szentelmények, vallásos tárgyak; szentelt gyertya, szenteltvíz, szentelt barka. Védő szerepük volt a ház kultikus terében függő szentképeknek, szentszobroknak, kegytárgyaknak. (2. kép)

Vihar, villámlás idején a nyírségi falvak szentelt gyertya lángja mellett imádkoztak, hogy a villám, vihar elkerülje a házat. Szintén

17 Márkus Mihály: i. m. 215.

18 Felhősné Csiszár Sarolta: Temetkezési szokások a beregi Tiszaháton. Debrecen, 1986. 73.

19 Felhősné Csiszár Sarolta: i. m. 73.

20 Bartha Elek: i. m. 68.

21 Luby Margit: Rontó babonák Szatmár megyéből. Ethn., XXXIX. 1928. 201.

22 Domanovszky György: Beregmegyei babonák. Ethn., XLVII. 1936. 114.

23 Jakab József: Szatmármegyei babonák. Ethn., VI. 1895. 312.

elterjedt az a szokás, hogy vihar esetén a virágvasárnapkor megszentelt barkából néhány szemet a tűzre dobtak, hogy eloszlassa a felhőt, a villámcsapás elkerülje a házat.²⁴

Pócspetriben vihar esetén szokás volt az úrnapi gallyak tűzbevetése, a tömjénezés is.

A villámcsapás megelőzésére használták a mennykövet. (Valójában ez neolitikus kőbalta volt.) Máriapócson ennek a helye a mesztergerendán volt.

Szatmár megyei adatok szerint jégesőkor a fejszét ki kell dobni az udvarra, de úgy, hogy élével felfelé legyen: ha egy jég úgy talál leesni, hogy a fejsze éle kettévágja, a fellegek is azonnal ketté válnak és megszűnik a jégeső.²⁵

A tűzvész nagy csapást jelentett a házra, ezért védekeztek ellene. Márokban, Tivadarban az a hiedelem járta, hogy „Gólya fészket nem szabad szétszórni, mert tüzet hoz a házra”, „ha fecske fészket leverik, ugyanez az eredmény”.²⁶

Aki tűzvész idején házat meztelenül körülfutja, annak háza nem gyúl meg.²⁷

A lakóház védelmét számos hiedelem szolgálta: Szatmárban Luca-naptól befelé separték a szemetet a házba, karácsony böjtjein meg ki-separték. A megyében általánosan elterjedt szokás, hogy Újév napján nem szabad szárnyast enni, mert nem lesz szerencse a házon, — disznóhúst kell enni, mert az kitúrja a szerencsét. Szintén ismert hiedelem, ha újév reggelén férfi vendég az első a házban, akkor egész évben szerencse lesz, ha nő, akkor szerencsétlenség.

Naplemente után nem volt szabad szemetet kivinni, mert a házban lévők nem tudtak aludni.²⁸

Márokban, ha a tehén megellett, aznap nem adtak ki semmit a házból. Tivadarban két napig nem adtak ki semmit, még vizet sem a kútból.²⁹

Megyénk katolikus területein ismeretes a házzszentelés, de e szokás gyakorlásával találkozunk a század közepe táján az evangélikus tírjákók vízkereszt-i koledálásban.³⁰ A lakóházak egyházi megszentelésének leggyakoribb alkalmát a vízkereszt. Ekkor a pap végigjárta a falu házait, egyházi szertartás szerint megáldja a hajlékot, meghinti szenteltvízzel a lakóházat, ha kérik, akkor az istállót, ólat is.

Tímáron vízkereszt napján a templomból hazaviszik a szenteltvizet és maguknak szentelik meg a házat.³¹

24 Jakab József: i. m. 312.

25 Jakab József: i. m. 312.

26 Domanivszky György: i. m. 115.

27 Jakab József: i. m. 313.

28 Jakab József: i. m. 310.

29 Domanovszky György: i. m. 114.

30 Márkus Mihály: i. m. 244.

31 Saját gyűjtés

A ház mitikus lénye a *házikígyó*, mely különleges képességekkel, varázserővel rendelkezik. Erdész Sándor „Kígyókultusz a magyar néphagyományban” c. monográfiájában és tanulmányában foglalkozott e témakörrel.³²

A néphit szerint minden háznak megvan a maga kígyója, amely a küszöb alatt, a falban, fundamentumban, sárpadkán, sutban, az istálló falában, a hídlás alatt, telken a kazalban, vagy kő alatt, a kútban is tartózkodhat.³³ Mondják úgy is, hogy a kígyó a ház őrzőszelleme.³⁴ A házikígyót nevezik fehér kígyónak, de elnevezéseit legfontosabb tulajdonságairól kapta. A jóindulatú, mitikus lények közé tartozik. Jobbára rejtett életmódot folytat, és ahol nem zaklatják, szerencsét, jólétet hoz a ház lakóinak.

Tarpán mondották, hogy „Az a jószág, akit a fehér csúszó szopik, az akármilyen gizen-gazon, mindig kövér”.³⁵ Kovács Ágnes írja: „ha a kígyót tejjel etetik, gondozzák, hálás; kincsekkel, vagyonnal, gyermekkel ajándékozza meg a gazdát, de ha bántják, vagy elűzik, vagy éppenséggel megölik, a ház elszegényedik, a gazda vagy valamelyik hozzátartozója meghal.”³⁶ Esetleg más baj is történhetett: elpusztult a jószág, kidőlt a ház fala, leégett a ház, az utóbbi szerencsétlenség történt akkor is, ha a házikígyó tojásait bántották.

A ház bútorzatának rendje, kultikus szerepe

Gunda B. összefoglaló munkájában részletesen foglalkozik a társadalmi szervezet, a kultusz és a magyar parasztszoba térbeosztásának összefüggéseivel.³⁷ Munkájában G. Ránk kutatásait elemezte, aki szerint egész Kelet-Európa jellemző a szoba négy funkciójú tere.³⁸

A magyar nyelvterületen kétféle szobaelrendezési elv ismeretes. Mindkét forma megtalálható Szabolcs-Szatmárban is. *Sarkos* elrendezésnél az ajtóval szemközti fal egyik szögletében áll az asztal, mellette a falnál lócák, a falak mentén fekhelyek (3. kép). Az asztallal rézsut szemközti sarkot foglalja el a tüzelőberendezés.

Párhuzamos elrendezésnél az ajtóval szemközti fal közepén a lóca (majd komód) az asztal ülőhelyekkel, a két oldalfal mellett a fekvőhelyek, tárolóbútorok.

32 Erdész Sándor: *Kígyókultusz a magyar néphagyományban*. Debrecen, 1984.

33 Erdész Sándor: *Fehér kígyó a magyar néphagyományban*. A nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve, XII–XIV. 1969–1971. 73–92.

34 Erdész Sándor: *Kígyókultusz* ... i. m. 65.

35 Luby Margit: i. m. 54.

36 Sebestyén Ádám—Kovács Ágnes: *Bukovinai székely népmesék I—II*. Szekszárd, 1979., 1981. II. 378—379.

37 Gunda Béla: *A társadalmi szervezet, a kultusz és a magyar parasztszoba térbeosztása*. MTA I. Osztályának Közleményei, XVII. 1961. 247—268.

38 Ránk G., *Das System der Raumeinteilung in der Behausungen der nordeuropäischen Völker. Ein Beitrag zur nordeuropäischen Ethnologie, I. Teil*. Stockholm, 1949. (= Ránk G., 1949. a.) — II. Teil Stockholm, 1951. (= Ránk G., 1951.)

A hagyományosan berendezett parasztszoba belső terét négy részre oszthatjuk:

1. *kultikus tér* (szentsarok) (3. kép), amely az asztal odahelyezése előtt kialakult, s ez a rész varázserejű. Ide tömörítik a lakásdíszítő elemeket, ide építették be az építőáldozatot.

A főfalak valamelyikén található katolikus vidékeinken a szentképek, amelyek Szűz Máriát, Krisztust, Szt. Családot ábrázolják. A kultikus térbe kerülve a szentszobrok, szenteltbarka, szenteltvíztartó védelmi, gonoszűző erővel felruháztak. A kultikus tér kiemelt szerepét bizonyítja az asztalnál elfoglalt közös étkezés, ülésrend, a kultikus cselekmények, (karácsonyi vacsora) a végzett munka.

A kultikus sarok századunkban már elsősorban a család vallási és szellemi életének központja, és csak másodsorban része a mágikus gyakorlatnak.

2. A mestergerenda mögött a belső fal mellett a nő alvó tere.

3. Az ajtó előtti alárendelt negyed.

4. A tűzhely és környéke — munkatér — a ház hátsó része, ahol főztek, szükség szerint kisebb-nagyobb munkát végeztek, öregek, nők, gyerekek tartózkodási helye volt.

Befejezésül szeretném elmondani, hogy a paraszti lakáskultúra kérdéseivel több mint egy évtizede foglalkozom. Kutatásaim során több ízben volt alkalmam tapasztalni, hogy a ház építésével és berendezésével kapcsolatos szokások és hiedelmek évszázadokkal korábbra nyúlnak vissza. A háznak nemcsak egy különös tisztelete, hanem kultusza élt a nép között. Ezt a témakört fontosnak tartom és a továbbiakban még behatóbban kívánok a házkultusz kérdésével foglalkozni.

